

El Castell Formós de Balaguer: desmuntant la fi del Palau des de l'arqueologia

Carme Alòs Trepà,¹ Eva Solanes Potrony¹

Resum:

La recerca reiniciada al castell Formós durant els darrers anys ha demostrat la importància de les grans reformes que es van dur a terme al palau andalusí a partir del segle XIV, així com la seva continuïtat després del saqueig del rei Ferran d'Antequera el 1413.

Paraules clau:

Castell Formós, Balaguer, comtat d'Urgell, palau comtal, ocupació militar

1. Museu de la Noguera (Balaguer).

1. Situació

El Castell Formós de Balaguer està situat dalt d'un turó, al nord del centre històric de Balaguer, a la comarca de La Noguera.

El recinte del castell té una planta més o menys rectangular, que arriba a una longitud màxima d'uns 140 metres al costat est, mentre que la seva amplada màxima és d'uns 70 metres.

El castell s'adapta a la topografia del terreny, que als costats est, sud i oest presenta un fort pendent cap al barranc i el riu Segre.

Es tracta d'una posició estratègica, de control del territori, del riu i del pont de sant Miquel, l'únic accés a la ciutat des d'aquesta banda fins als anys quaranta del segle passat.

2. El Castell Formós en l'imaginari balaguerí

Fa ja més de cinquanta anys de les primeres descobertes arqueològiques al Castell Formós de Balaguer. Afortunadament, en aquelles primeres intervencions, en què van participar personalitats de l'arqueologia de l'època com Luis Díez-Coronel, Christian Ewert, Manuel

Ocaña o Juan Zozaya (1967-1972), les troballes foren tan espectaculars que situaren ràpidament el jaciment en el panorama de l'arqueologia andalusina. Fins i tot s'habilità el polvorí, l'única cambra que hi quedava en peu, com a nou Museu Municipal. Malgrat tot, conservem molt poca documentació d'aquelles primeres intervencions arqueològiques, cosa que ens dificulta molt les interpretacions. Després, haurien de passar més de deu anys abans no es reprenguessin les excavacions arqueològiques, aquest cop sota la direcció de Josep Giralt des del nou Museu Comarcal de la Noguera (1983-1988). Amb tota la lògica, Giralt va iniciar les campanyes intentant datar el polvorí, com hem dit, l'única estructura que quedava sencera dins l'antiga fortificació. Gràcies a les relacions estratigràfiques i a alguns materials numismàtics va quedar clar que el polvorí, una cambra d'uns 50 m² coberta amb volta de canó a la qual s'accedeix per una escala, era una construcció d'època moderna, de finals segle XVI o inicis segle XVII (Giralt, 1994, 231).

L'ampliació de l'excavació a l'entorn del polvorí va posar al descobert una part del palau del segle XIV que es corresponia amb les obres de reforma que hi feren els comtes Pere

II el Savi i la comtessa Margarida de Montferrato (1347-1408). És en aquest entorn que l'any 2012 es van reprendre les intervencions arqueològiques al Castell Formós de Balaguer que són objecte d'aquest article.

El Castell Formós no és per a nosaltres un jaciment més, ni ho hauria de ser per a la historiografia. Com a gent que som de Balaguer i de la Noguera, el castell és una icona que sempre està present en la vida de la ciutat: la domina visualment i forma part de l'imaginari col·lectiu. Per això té el sobrenom de "Castell Formós". L'esplendor del passat es fa present en la cultura tradicional i en l'art: presideix l'entrada a la Paeria de Balaguer un mural immens amb els principals comtes d'Urgell,² que estan també representats en els gegants de la ciutat, juntament amb *Yussuf al-Muzzaffar*, governador de la Taifa de Lleida; i el darrer comte d'Urgell té un monument propi a l'entrada del pont, davant l'antiga fortificació.³ El castell i els que hi van viure han anat pervivint en la imaginació i en el record dels balaguerins, i s'han anat transmetent de generació en generació; és per això, també, que el Museu el té com a una de les seves línies principals de recerca, perquè hi ha una demanda social a la qual cal donar resposta.

3. L'arqueologia al Castell Formós: noves dades a partir de les darreres excavacions

Des de l'any 2012, i arran de l'aprovació per part de l'Ajuntament de Balaguer del Pla director del Castell Formós, des del Museu de

la Noguera – Ajuntament de Balaguer⁴ s'han iniciat un seguit d'actuacions a fi de garantir la recuperació i el manteniment de les restes arqueològiques del castell; aprofundir en el coneixement històric, arqueològic i arquitectònic, i marcar les directrius per a la seva conservació i ús futur i també amb la voluntat de donar un ús públic al castell.

Durant aquests darrers anys (2012-2018), tot el treball de camp s'ha centrat, a la zona sud, a partir de dos criteris d'actuació. Per una banda, s'ha intervingut a les zones que s'havien començat a excavar als anys vuitanta per tal de poder establir diferents fases constructives i eliminar testimonis que dificultaven la lectura conjunta dels espais. Per l'altra, s'ha intervingut en l'obertura de nous espais per poder entendre la distribució del castell, relacionar estratigràficament les diferents zones, intentar documentar la porta original d'accés al recinte interior del palau i també facilitar la lectura de les restes.

3.1. L'alberca

L'alberca és una estructura rectangular allargada, orientada nord-sud, de 20,65 m de llargada, 3 m d'amplada i 1,55 m de fondària que presenta un fort saqueig al mur oest.

Està construïda amb maons disposats a trencajunt i de través, i a cada 2-2,50 m presenta una sèrie d'estreps amb tres carreus rectangulars de gres, disposats també a trencajunt, cadascun dels quals abraça sis filades de maons amb una funció de junta de dilatació. La part superior de l'estructura es resol amb un en-

-
2. L'obra fou pintada per Jaume Minguell Miret l'any 1971 per decorar el vestíbul del nou edifici de la casa consistorial. L'arquitecte Mariano Gomà Pujades i l'aleshores alcalde de la ciutat pretenien, així, donar un caire històric a tot el vestíbul (Retalls d'Art a Balaguer: Mural dels comtes d'Urgell, núm. 3. Museu de la Noguera).
 3. L'escultura del comte Jaume II d'Urgell és obra de l'escultor Víctor P. Pallarés Caballé, a partir del disseny del dibuixant balaguerí Frederic Letamendi. Es va fer per encàrrec de l'associació "Acció Cultural Jaume d'Urgell" l'any 1987 (Retalls d'Art a Balaguer: Monument al comte Jaume II d'Urgell, núm. 6. Museu de la Noguera).
 4. Les intervencions al Castell Formós han estat possible gràcies als "Ajuts per a municipis i comarques per a inversions en la gestió del patrimoni arqueològic i paleontològic" de l'Oficina de Suport a la Iniciativa Cultural de la Generalitat de Catalunya.

Figura 1. Planta general de la zona excavada al Castell Formós entre els anys 1983 i 2019. Planimetria: Carme Brusau. Museu de la Noguera.

cofrat d'argamassa i maçoneria, perfectament arrebossada i que també disposa del carreu corresponent a manera de junta de dilatació. La base està feta amb lloses rectangulars de pedra sorrenca disposades a trencajunt i combinant filades de lloses amples amb altres d'estretes. Quan es va descobrir als anys vuitanta encara conservava un arrebossat general a base d'*opus signinum*, que es va associar a una factura tardana a inicis del segle XV, ja que amb aquest s'anul·laven els sortidors d'aigua (Giralt, 1994, 232).

Aquests tres sortidors es documenten al mur oest i aprofiten un carreu de gres disposat de través amb un orifici central. Només el sortidor central, però, conservava el que seria l'inici d'un canal d'aigua, que presumiblement regaria la zona enjardinada d'aquest sector.

Des de les primeres intervencions realitzades als anys vuitanta, l'alberca s'havia considerat com un dels elements vertebradors del conjunt palatí i es pressuposava que corresponia a la remodelació produïda a mitjan segle XI (Giralt, 1994, 231). Ara bé, les intervencions realitzades a partir de l'any 2012 al sector exterior han permès documentar els nivells de fonamentació o construcció d'aquesta gran estructura i la datació dels materials arqueològics recuperats obliguen a replantejar la cronologia. Aquests materials s'identifiquen amb formes i tipologies de ceràmiques clarament atribuïbles al segle XIV i inicis de segle XV (formes de vaixel·la de cuina, de cocció reductora, entre les quals destaquen majoritàriament olles, tapadores, tenalles... i de vaixel·la de taula decorada dels centres productors de Manises i Paterna), que corresponen també als materials que documentem formant part dels nivells d'ús d'aquest espai exterior, i que van acompanyats d'elements numismàtics entre els quals cal destacar diverses pugeses de Balaguer de Teresa d'Entença (1314-1328) o un diner d'Aragó de Pere III (1336-1387).

Malgrat això, sí que documentem estructures més antigues sobre les quals es construeixen alguns dels paraments baixmedievals, per la qual cosa no descartem que s'estigui aprofitant alguna estructura anterior i que, potser, la construcció original sí que ens situaria en un

context andalusí. Com sigui, encara cal avançar en l'excavació d'aquest sector per poder-ho afirmar amb propietat.

Per altra banda, la presència dels tres sortidors oberts cap a l'oest va fer plantejar, també, que s'obrissin vers una zona enjardinada i que justament aquí hi hagués un dels jardins del palau (Giralt, 1994, 232). L'arqueologia, però, no ens ha permès encara confirmar aquesta hipòtesi. En un dels sondejos realitzats en aquest sector, a pocs metres de l'alberca, es van documentar paviments o nivells d'ús fets a base de guix que contradirien la idea d'un espai obert i més aviat ens fan pensar en espais interiors, on seria més fàcil mantenir aquest tipus de paviments. Malgrat això, no hem pogut establir relacions estratigràfiques entre els nivells directament relacionats amb l'alberca i aquests paviments, que, a més, es disposen en cotes més baixes que les que serien els nivells de construcció de l'alberca. Fins ara, l'únic que sembla que indica la documentació d'aquests paviments en cotes inferiors és la idea, ja a bastament exposada, d'espais aterrassats a l'interior del palau, sense que els puguem relacionar amb cap estructura vinculada a l'alberca.

3.2. La zona 8

La necessitat de poder entendre la distribució del palau i també de conèixer els diferents espais –i constatar si ens trobàvem davant d'una zona enjardinada o no– es va materialitzar l'any 2014 en la realització d'un sondeig (d'uns 24 m de llargada i 3 m d'amplada en direcció est-oest) a la gran esplanada situada entre l'alberca i la muralla oest, que, a més, corresponia a un gran sector en el qual no s'havia intervingut mai.

Les restes arqueològiques es documentaren uns 2 m sota la cota actual, sota un gran nivell d'enderroc, i corresponien a estrats que relacionàrem amb paviments, nivells d'ús... fets amb terra batuda i calç. Ens trobaríem, per tant, en zones interiors del palau i, possiblement, en estances que anirien cobertes, si ens fixem en la fragilitat d'aquestes estructures. I, per tant,

ens obliga a qüestionar que ens trobem davant una zona enjardinada.

A l'oest del sondeig es va poder documentar una estructura feta amb morter de calç i disposada delimitant el que interpretem com a cubetes, en la qual hi ha diverses canalitzacions fetes amb teules i disposades horitzontalment i verticalment.

Els estrats que estan amortitzant totes aquests conduccions aporten, una vegada més, cronologies a l'entorn de mitjan segle XIV, però els materials associats a les estructures és únicament andalusí. Tot i això, no ens aventurem a datar-los en aquesta època, perquè caldria excavar en extensió tota aquesta zona.

Sí que sembla, però, que a mesura que ens atensem a la muralla es documenten estrats amb presència nul·la de material baixmedieval i amb un fort percentatge de materials andalusins.

Tot plegat ens fa replantejar que la sortida d'aigües de l'alberca potser no aniria relacionada amb cap sistema de reg pròpiament entès com a tal, sinó amb un sistema de conducció d'aigües amb finalitats que desconeixem. I potser caldria replantejar-se un sistema d'aigües des de diferents vessants. En qualsevol cas, ens trobem davant un sistema de captació i distribució d'aigües de força envergadura i abast, que, pel que sembla, es dispersaria per tot el castell, perquè, just sobre l'alberca, es documenta un altre conjunt de canalitzacions.

3.3. La zona 1. Les canals d'aigua

Es tracta d'una zona força erosionada, ja que també coincideix amb la part més alta de l'interior del palau i és l'indret on es construeix el polvorí en èpoques posteriors. Tot i així, es conserven tot un seguit de canalitzacions que indiquen que ens trobem en una zona destinada a la captació i la distribució d'aigües.

Algunes d'aquestes canals es disposen de manera paral·lela a l'alberca, tot i que en alguns trams es reorienten vers l'est, just cap al costat oposat, i mantenen un cert pendent cap a la zona que ara ocupa el polvorí.

La canal més ben conservada és la CL1. Es tracta d'una estructura resolta en base de maons de ceràmica, disposats de manera adossada i plana, tant a la coberta com al fons. El fons està fet a base de maons d'un mòdul d'uns 32 x 15 cm disposats de manera adossada i plana. Les parets laterals són resoltes amb blocs irregulars de pedra sorrenca, maons i morter.

La coberta i el farciment foren excavats durant les intervencions realitzades al castell entre el 16 d'agost del 1982 i el 6 de febrer del 1983. En el moment de la descoberta, aquesta canal s'assentava sobre un ample mur, que es disposava en direcció sud-nord i girava uns 90 graus en direcció est.⁵ Del tram principal es conserven uns 7 metres en direcció nord-sud, des d'on es bifurca en direcció oest, cap a l'alberca, i en direcció est. D'aquests trams a oest i est es conserven uns 46 cm i uns 100 cm aproximadament, respectivament. La canal apareixia associada a les restes d'un paviment de guix (molt mal conservat) que només s'havia recuperat als extrems de la zona excavada. Ambdues estructures foren construïdes sobre un estrat potent de pedres, guixos i cendres que guarda relació amb un segon paviment (també molt malmès) de guix i que els seus excavadors ubicaren en el segle XIII i inicis del XIV.⁶

Durant aquestes intervencions s'excavaren els estrats que hi anaven relacionats i part dels nivells en els quals s'assentava la canal CL-1, fet que va deixar aquesta estructura en negatiu. Les intervencions dels anys 2016 i 2017 s'han centrat en l'excavació dels estrats que no s'havien excavat anteriorment fins a arribar al nivell natural.

5. Informe preliminar de la campanya 1982 al Castell Formós de Balaguer. Josep Giralt.

6. Informe preliminar de la campanya 1985 al Castell Formós de Balaguer. Josep Giralt.

Si bé hem perdut relacions estratigràfiques a causa de l'espoli que ha patit el castell, cal relacionar la utilització d'aquesta canal amb la base de dues estructures construïdes en pedra amb les quals ja està físicament relacionada en el moment de construcció. Aquestes estructures es documenten en una estança contínua –l'Estança 1–, en una cota d'aproximadament 1 metre d'altura respecte la canal, a la qual s'accedeix per mitjà d'unes escales. Ens manquen dades, però actualment treballem amb la hipòtesi que aquestes estructures corresponguin al fonament d'algun tipus d'estructura que aniria destinada a la captació d'aigües per reconduir-les cap a l'interior de la canal.

Malgrat que hem perdut les estructures que anirien relacionades amb la canal CL-1, de moment, es fa evident que aquesta canal correspon a una de les últimes fases de l'ocupació del castell, i que potser aniria relacionada amb el moment d'utilització de l'alberca. Si fos així, potser caldria relacionar-la amb les grans reformes que s'esdevenen al palau a l'entorn de mitjan segle XIV, si bé és cert que no disposem d'elements prou significatius per atorgar-li una cronologia precisa.

En qualsevol cas, també és evident que si bé la canal CL-1 es disposa uns 6,5 metres paral·lelament a l'alberca, el fet que giri en direcció est permet intuir que anava vinculada a alguna altra estructura que malauradament no conservem, perquè va quedar destruïda per la construcció del polvorí al segle XVII.

Posteriors a la canal CL1 i també anterior a aquesta, en aquesta zona apareixen altres canalitzacions, malauradament força malmeses també per la construcció del polvorí. En les intervencions dels anys vuitanta es documentaren les restes de dues canalitzacions (la CL5 i la CL 4), que es disposaven des de l'alberca cap a l'est. La primera correspon a les restes d'una canalització feta amb teules, de tècnica constructiva molt semblant als canals que es documentaren a la zona 8. L'altra la identifiquem a mode d'un encaix al mur amb el qual es relaciona, i fou anul·lada en el moment de construcció de la gran cambra.

Com sigui, totes les canals documentades s'orientaven cap a l'est, malgrat que queden

Figures 2 i 2.1. Canalitzacions medievals de distribució d'aigües. Fotografia: Museu de la Noguera.

afectades per la construcció del polvorí. Tot i que segurament no ho podrem constatar mai, treballem amb la hipòtesi que l'elecció d'aquest espai per a la construcció del polvorí en època moderna no és causal i potser respon al fet que ens trobem davant d'un primer dipòsit de captació d'aigües tipus aljub, i la negativa de construcció del polvorí no fa més que aprofitar un rebaix de terres ja existent.

Els materials associats a tot aquest sistema ens aporten, una vegada més, cronologies a l'entorn del segle XIV.

Ara bé, totes aquestes estructures es construeixen sobre diferents estrats que presenten evidències de combustió, per sota dels quals tornen a aparèixer canalitzacions més antigues: CL2 i CL3, que corresponen a estructures fetes a base de lloses de pedra. La canal CL2 es disposa en direcció nord-est-sud-oest i sembla que, inicialment, es podria tractar d'una estructura relacionada amb una fase anterior a la construcció de l'alberca.

De fet, a l'interior d'aquesta canal va aparèixer una moneda de Ramon Berenguer III (1096-1131) (número d'inventari del Museu de la Noguera MN 2630), que, a priori, és la moneda més antiga recuperada al castell.

Ens trobem, per tant, en una zona que des d'origen sembla que és preconcebuda per establir-hi un sistema complex de distribució d'aigües.

3.4. La gran cambra

La gran cambra està situada a l'oest de la zona dels canals i de l'alberca, orientada est-oest, i presenta unes dimensions considerables (15,40 m de llargada per 6,90 m d'amplada). Va ser parcialment excavada als anys vuitanta, quan es van documentar les restes d'un paviment de còdols recoberts per una fina capa de guix (Giralt, 1994, 232).

La gran cambra manté dos àmbits clarament diferenciats constructivament, separats per unes escales de pedra amb dos esgraons, que foren projectats en el mateix moment de construcció de la cambra, quan s'excavà el nivell geològic de manera esglaonada. El nivell superior correspon a un espai quadrangular de

3,40 m de llargada i 2,57 m d'amplada, i també anava cobert per un paviment de guix. Al centre, i aprofitant l'últim graó de l'escala, a la mateixa cota d'alçada, es disposa una estructura de forma quadrangular, feta a base de carreus de pedra. Està estructurada en el que semblen dos espais dels quals el que està situat més a l'est està subdividit, alhora, en dos, també de planta quadrangular. L'estructura s'assenta en un gran retall excavat a les margues naturals. L'interior dels espais que delimita l'estructura estaven reomplerts amb un estrat de terra. Sobre aquest, en una de les subdivisions, es disposa una llosa quadrangular que s'encaixa a l'espai que ocupa repicant els angles.

La disposició d'aquesta estructura ha estat interpretada per alguns autors com els fonaments sobre els quals s'assentaria un altar i, per tant, la gran cambra s'identificaria amb una capella amb el presbiteri corresponent (Velasco-Fité, 2016, 35). Tot i això, el fet que a l'interior d'aquesta estructura apareguessin restes de combustió ens fa dubtar que realment es pugui tractar del basament d'un altar.

Sobre el paviment de guix es conservaven onze impromtes rectangulars orientades nord-sud que es repartien a banda i banda de l'estructura quadrangular (6 a la banda nord i 6 a la banda sud, una de les quals està orientada est-oest) i que s'executaren en el mateix moment de construcció del paviment, ja que es van practicar sobre aquest quan encara estava tendre. A l'angle SW es documentaren 5 impromtes més, orientades d'oest a est, que presentaven una tècnica constructiva similar: retallaven la preparació de còdols i després es cobria amb el guix respectant la forma del motllo generada. Al mateix angle SW es documentaren tres impromtes en alçat.

Ara per ara és difícil interpretar a què corresponen aquestes impromtes i quin tipus d'activitat es duria a terme a la gran cambra en aquests moments. Com sigui, però, sembla que totes aquestes impromtes de guix formarien part d'una mateixa intencionalitat i es resoldrien en el mateix moment en què es construeix el paviment de guix de la cambra.

En aquest sentit, potser cal posar en relació els diversos elements de marbre de forma rec-

Figura 3. Gran cambra. Fotografia: Museu de la Noguera.

Figura 4. Detall de l'espai superior de la gran cambra. Fotografia: Museu de la Noguera.

tangular recuperats formant part dels enderrocs amb aquestes impromtes, amb les quals podrien encaixar. És per això que plantegem la hipòtesi que aquests encaixos corresponguin a la preparació per als revestiments d'un paviment fet a base de marbres i alicatats. En aquest sentit, cal recordar que bona part dels alicatats recuperats a les excavacions recents provenen dels estrats d'enderroc excavats a la gran cambra. Si formessin part dels paviments i sòcols de la gran cambra, ens trobaríem, doncs, dins d'una estança amb una decoració força ostentosa, feta en part a base d'alicatats, que més aviat sembla que tindria per objectiu reforçar el caràcter àulic de la sala i el paper preponderant de qui n'eren els propietaris.

En època baixmedieval, a aquesta cambra s'hi accedia des de la banda est, a través d'uns graons que la comunicaven amb un passadís cobert per un sistema d'arcs rebaixats que suportaven la coberta o un eventual pis superior. Originàriament, l'intradós i els carcanyols dels arcs estaven decorats amb pintures amb motius d'escacat, símbol de la casa d'Urgell. Aquesta decoració apareix, però, parcialment sota una capa de guix, fet que indica que posteriorment les pintures es van anul·lar.

La ubicació d'aquesta cambra en aquest punt del palau no és causal i, tal com demostren les darreres descobertes que presentem en aquest article, l'elecció del seu emplaçament podria respondre al fet que la porta d'accés al conjunt palatí estaria molt propera i podria, per tant, tenir relació amb la seva funcionalitat.

Malgrat que en desconeixem la funció real, cal no menystenir i tenir en compte la dada que aporten els Pergamins de Privilegis de la Paheria, en els quals es fa esment "in castro civitatis Balagerii, videlicet in quadram aula peramentorum dicti castri, in qua idem dominus comes solet sepius sua consilia celebrare".⁷

Potser caldria, per tant, posar en relació la gran cambra amb la sala dels paraments que esmenta la documentació.

Des de l'any 2012, en què s'ha intervingut a l'exterior de la zona de l'alberca, s'ha excavat

també a l'espai sud-oest contigu a la gran cambra (zona 3), en el que devia ser una estança que pràcticament no conservem. L'excavació ha permès constatar com els mateixos estrats d'enderroc que es documentaven a l'interior de la gran cambra es dispersen també vers aquest espai oest, amb una clara pendent en direcció de nord-est a sud-oest, i, per tant, abocats intencionadament des de l'angle nord-oest de la gran cambra. Aquest estrats es generen en un moment força posterior a l'abandonament del palau a inicis del segle XIV, amb el que sembla una voluntat de reorganitzar i reocupar l'espai.

3.5. La zona de les sitges

A la zona nord-oriental de la zona excavada es documenta una gran zona amb sitges excavades als estrats naturals, sense que, de moment, s'hagin pogut documentar nivells associats. L'estudi dels materials ceràmics ha permès constatar com algunes d'aquestes es van convertir en abocadors d'escombraries ja al segle XI i es van utilitzar durant el segle XII o fins al segle XIV.

Les intervencions realitzades fins al moment han permès documentar 15 sitges, algunes de les quals van quedar afectades per la construcció de la gran cambra, amb la qual es devia rebaixar part d'aquesta zona per assolir una cota inferior.

La documentació de sitges clarament afectades per la construcció d'aquesta estança posa en evidència que ens trobaríem davant d'una zona de sitges molt més gran del que s'havia interpretat a priori (Giralt, 1994, 232) i també que hi ha una redistribució d'alguns espais del palau durant les diferents fases constructives d'aquest.

4. Després del 1413

La historiografia ha fixat la data de destrucció del castell en l'any 1413, quan el darrer comte d'Urgell es rendí davant el setge del rei Ferran I d'Antequera després de rebel·lar-se i no acatar

7. Arxiu Històric Comarcal de Balaguer, Pergamins de Privilegis, núm. 29 - 676 X 585 mm.

la decisió presa pels compromissaris de Casp (1412) sobre la successió a la corona. La minuciositat amb què s'annotaren les despeses i els moviments d'aquella guerra en la documentació de la Cancilleria Reial ens dona una imatge prou clara i precisa de l'atac i el setge de Balaguer, el primer setge modern que tingué lloc a Catalunya i en el qual la pirobalística va tenir un paper decisiu: davant del castell Formós s'hi va muntar un gran trabuquet que tirava boles de pedra d'uns 350/360 kg i que anava acompanyat de petits canons d'artilleria que llençaven projectils de la mida d'una taronja (Bofarull, 1853, II, 492). El darrer comte d'Urgell, Jaume II el Dissortat, es rendí el 31 d'octubre del 1413, i el 5 de novembre d'aquell mateix any el rei Ferran entra al castell i, segons Diego de Monfar i Sors, autoritza les tropes a saquejar el palau: "...y hecho esto, subió á ver el castillo y se volvió á comer al real, y dió todos los bienes del conde, su mujer, madre, hijas y hermanas á los soldados que le habian servido, que luego lo saquearon todo..." (Bofarull, 1853, II, 537).

Aquesta dada és la que historiogràficament s'havia utilitzat per fixar la fi del palau, i també la fi del castell, a la destrucció del qual hi haurien contribuït a partir d'aleshores els habitants de Balaguer en utilitzar-lo com a cantera per a la construcció dels habitatges de la ciutat. Existeix, però, una visió menys dramàtica de la situació i més lògica: el rei primerament va ordenar que es fes un inventari dels béns mobles que hi havia a l'interior del castell després de la sortida del comte i la família "del argent e d'altre moble que fou de Don Jayme durgell e del comte son pare" (Giménez, 1901, 376-377). Tot i que aquest inventari no s'ha conservat (Velasco-Fité, 2016, 89), sí que tenim constància, però, d'una sèrie de joies que hi havia al castell Formós i que el rei Ferran relaciona en un altre inventari, en el qual trobem copes de plata i esmaltades, canelobres també de plata, pitxers, a més de "una fontana daurada ab IIII leons en los peus e ab un orifany sobre en lo cap lo qual porta un castell ab diverses besties ab los smalts d'Urgell..." (Velasco-Fité, 2016, 94). De la mateixa manera, també sabem que el rei va confiscar la biblioteca dels comtes d'Urgell que hi havia al castell de Balaguer. Monfar

cita que la comtessa Margarida, durant el seu judici, reclama: "mas de sesenta cuerpos de libro de mano" (Bofarull, II 1853, 563) que el rei havia confiscat del castell de Balaguer. Sembla, doncs, que el saqueig hauria estat efectuat després que el rei Ferran fes un primer buidatge dels elements més rics i importants que contenia el palau comtal. No sabem ben bé, però, a què es refereix Monfar quan parla del saqueig del castell per part dels soldats. Més encara, el dos de desembre del 1413 el rei adreçà una carta a un tal mossèn García, en la qual li demanava que deixés entrar al castell a uns tals Ramon d'Empúries i Johan de Montgai, batlle del rei, als quals havia demanat que ordenessin el necessari per a la seva vinguda amb la reina i llur fill primogènit i que prepararessin taules i llits per a poder-hi fer estada (Giménez, 1901, 360). Sembla, doncs, que les destrosses al castell no devien ser tan importants com es podia pensar a priori.

5. Què ens diu l'arqueologia

Tot i que partim d'un context estratigràfic difícil d'interpretar, ja que l'obra de construcció dels dipòsits d'aigua potable de Balaguer el 1905 en va alterar el registre arqueològic, anem trobant indicis, tan estructurals com de materials arqueològics, que demostren la pervivència d'algunes estances del castell durant l'època moderna destinades a una funció militar fins al seu abandó definitiu durant el segle XIX.

Primerament desaparegué tota una part important del palau en època moderna. En un moment donat s'excavà el polvorí, al qual ja hem fet referència, que encara es conserva avui dia i que malmeté un part del palau vinculada a la recollida de les aigües pluvials identificada a partir de la documentació d'una sèrie de canalitzacions realitzades a base de maons, que sembla que conduïa les aigües recollides en una zona superior. Des d'aquesta part més elevada del palau s'accedia a aquesta zona mitjançant una àmplia escala de la qual només s'ha conservat la preparació. Es podria tractar, doncs, d'un espai on ja existís un antic aljub o una alberca similar a la que hem conservat a l'oest

d'aquest espai. Malauradament, serà molt difícil que mai ho puguem documentar, atès l'estat en què han quedat els nivells arqueològics medievals. L'atribució de les funcions d'aquesta cambra subterrània moderna a un polvorí la recull J. Giralt basant-se en la resposta de Balaguer al qüestionari de Francisco de Zamora del 1788 (Giralt, 1994, 231).

També podem recórrer a la documentació cartogràfica antiga per intentar establir la seqüència cronològica de totes aquestes estructures: en els plànols que s'han conservat de l'època de la Guerra dels Segadors podem veure com el 1648⁸ no apareix cap estructura destacable a l'interior del castell. En canvi, en els plànols dibuixats a partir del 1692⁹ ens trobem sempre amb una estructura que travessa la fortificació de nord-oest a sud-est. I intuïm el polvorí en un plànol posterior a la Guerra de Successió, l'any 1720.¹⁰

Els materials arqueològics recuperats durant la neteja i l'excavació arqueològica que es va fer d'aquesta estructura als anys vuitanta, amb la troballa d'un diner de València de Felip IV (1634-1665) (número d'inventari del Museu de la Noguera MN 2637), avalen aquestes cronologies.

Aquesta datació ens situa, doncs, en l'època de la Guerra dels Segadors. Aquest és un conflicte que Balaguer va viure amb intensitat, i estan ben documentades les demandes que fa la ciutat per refortificar-se, ja que les muralles i els castell estaven, segons sembla, en un estat molt precari (Pou, 1913, 235-237). Recollim també la notícia que, després de la Guerra de Successió, el duc de Berwick, que havia estat l'assetjador de la ciutat de Balaguer, prohibí

que els ciutadans portessin armes i n'ordenà la concentració als "dipòsits de Balaguer" (Pou, 1913, 287). És possible que puguem posar en relació aquesta notícia amb l'atribució de polvorí que setanta anys després es fa al qüestionari de Zamora de l'estructura existent al castell.

Igualment, està ben documentada la necessitat de reforçar les muralles i el castell en els inicis de la Guerra de Successió l'any 1704, segons consta en el Llibre d'Actes de la Paeria de Balaguer, en el qual es "...dona providencia en regoneixer muralles y castell y fer en defensa alguna obra y algunes fortificacions en algunes parts per a que nos pugam defensar millor de dits enemichs...".¹¹

Altrament, i pel que fa a l'estructura de fortificació que travessa el castell i que apareix, com hem vist, en els plànols militars moderns, pensem que es pot posar en relació amb el mur perimetral UE 584 que es documentava en superfície en les intervencions arqueològiques dels anys vuitanta i que les darreres excavacions han permès dimensionar com una estructura important posterior al palau medieval: es tracta d'un mur construït amb materials reaprofitats, procedents de l'enderroc medieval: pedres, carreus i fragments de morter de calç reaprofitats, tot sense lligar. El documentem des del sud dels dipòsits del 1905, en què es disposa paral·lel a l'alberca, fins al final d'aquesta, en què gira en direcció nord-sud pràcticament on acaba el tossal de la fortificació damunt la ciutat. D'allí es ressegueix fins a la cara est del castell.

Arqueològicament, aquest mur talla tots els nivells medievals i és aprofitat també com a límit en el moment d'instal·lar la canalització de distribució de l'aigua dels dipòsits l'any 1905.

-
8. Plan de la ville, chasteau et citadelle de Balaguier, Sébastien de Pontault, 1648, arxiu Médiathèque de Perpinyà, Res 424. *Atles de les viles, ciutats i territoris de Lleida*, Demarcació de Lleida del Col·legi d'Arquitectes de Catalunya i Diputació de Lleida, p. 68, 2001.
 9. Pla de Balaguer, Laurens Scherm, Amsterdam, 1692, Fons d'art de la Paeria de Balaguer, núm. d'inventari MN 2791.
 10. Pla de Balaguer, amb les seves fortificacions, 1720, Arxiu SGE, signatura de Lleida núm. 477, Arm. F, taula 10, carp. 1a, núm. 477. *Atles de les viles, ciutats i territoris de Lleida*, Demarcació de Lleida del Col·legi d'Arquitectes de Catalunya i Diputació de Lleida, p. 80, 2001.
 11. Arxiu Històric Comarcal de la Noguera. Llibre d'Actes de la Paeria de Balaguer 1702-1707 (ACN 200-100-T1-2, foli 77r).

Malgrat que se'ns fa difícil, de moment, la comprensió de l'objectiu poliorcètic que tindria aquesta estructura, pensem que potser es podria interpretar com un element de contenció de les terres generades per l'excavació del polvorí que, aprofitant els mateixos desnivells generats per les estructures medievals, formarien un terraplè protector. Vinculats a la construcció d'aquest mur han aparegut diversos materials que ens apunten una cronologia moderna, entre els segles XVII i XVIII, com són diversos fragments de pipes de caolí.

6. Una recerca estratègica: la porta original

Una altra qüestió pendent que hem intentat resoldre en els darrers anys i que pensem que pot començar a tenir una certa llum és la de la ubicació de la porta original del castell, avui totalment desapareguda, ja que actualment s'hi accedeix per un portarró obert enmig de la fortificació de la cara nord i que és possible que s'obris en el moment de la construcció dels dipòsits d'aigua potable el 1905, tot i que no tenim elements per confirmar-ho. L'únic fet evident és que aquesta porta d'accés actual s'obre en un moment posterior a l'edifici original, ja que la seva construcció anul·la una de les torres de la fortificació del segle IX.

L'any 2016 es va començar a intervenir a la zona sud del castell, on tradicionalment s'ha ubicat la porta d'entrada principal. Aquesta suposada ubicació ens venia donada per l'afirmació que feia Diego de Monfar i Sors, que al segle XVII encara descriu la porta i la ubica "a migdia, tota ornada de marbre, pòrfir i jaspi i d'una mida que quatre homes la podien defensar". (Bofarull, 1853, I, 340)

El fet de marcar la porta com a objectiu prioritari en la recerca ens ha d'ajudar a entendre la distribució interior de les estances del palau i la circulació entre els espais.

Per tant, es va procedir a intentar unificar les estances de la zona sud, excavades als anys setanta, i on s'havien reservat diversos testimonis estratigràfics que amb els anys enterbolien la visió unitària de les restes de la zona.

El que ens trobem en aquest espai és una àmplia zona a l'aire lliure que dona pas a diverses estances a les quals s'accedeix per estretes portes que conserven els arrebossats de guix i que encara estan en procés d'intervenció. Res, però, ens fa pensar en una zona d'accés des de l'exterior del castell ni en cap sistema que ajudi a salvar el fort desnivell existent entre els carrers inferiors i la plataforma superior on s'està excavant. A falta encara, però, d'acabar la intervenció en aquesta zona, se'ns planteja el dubte de si realment la porta estava ubicada en aquest indret.

La revisió dels fons fotogràfics conservats en arxius i col·leccions particulars ens ha portat a observar diversos elements que es conservaven encara a finals segle XIX i inicis segle XX que poden aportar llum a aquesta qüestió: en una de les imatges observem, a la zona dels carrers inferiors al castell per la part de la ciutat, un tram de muralla on hi ha obert un portaló que sembla que dona accés a la zona sud-est del castell. Justament en aquest indret, formant part de la fortificació castral, s'alça una torre de defensa. En altres imatges antigues veiem com aquesta torre protegia una rampa que unia els carrers inferiors amb la zona central de la cara est del castell.

La cara est del castell és la que està naturalment protegida pel penya-segat que va a parar damunt del riu Segre. Podria ser, doncs, que aquella porta que Monfar descriu com d'una mida que quatre homes podien defensar estès ubicada en aquell indret al qual s'accedia mitjançant una rampa? Malauradament, ens serà molt difícil poder-ho documentar arqueològicament, ja que les intervencions de consolidació i restauració que es van fer en aquest indret als anys seixanta i setanta del segle XX van malmetre tota aquesta façana sense realitzar cap tipus de documentació. Hi ha, però, la possibilitat que la intervenció arqueològica que s'hi realitzà per la part interior, on van aparèixer les restes d'arcs polilobulats del palau andalusí, no esgotessin l'estratigrafia, i que sigui possible, per tant, la confirmació de la ubicació de la porta original en aquest indret.

Mentrestant, ens podem ajudar novament de la cartografia del segle XVII: a l'alçat que

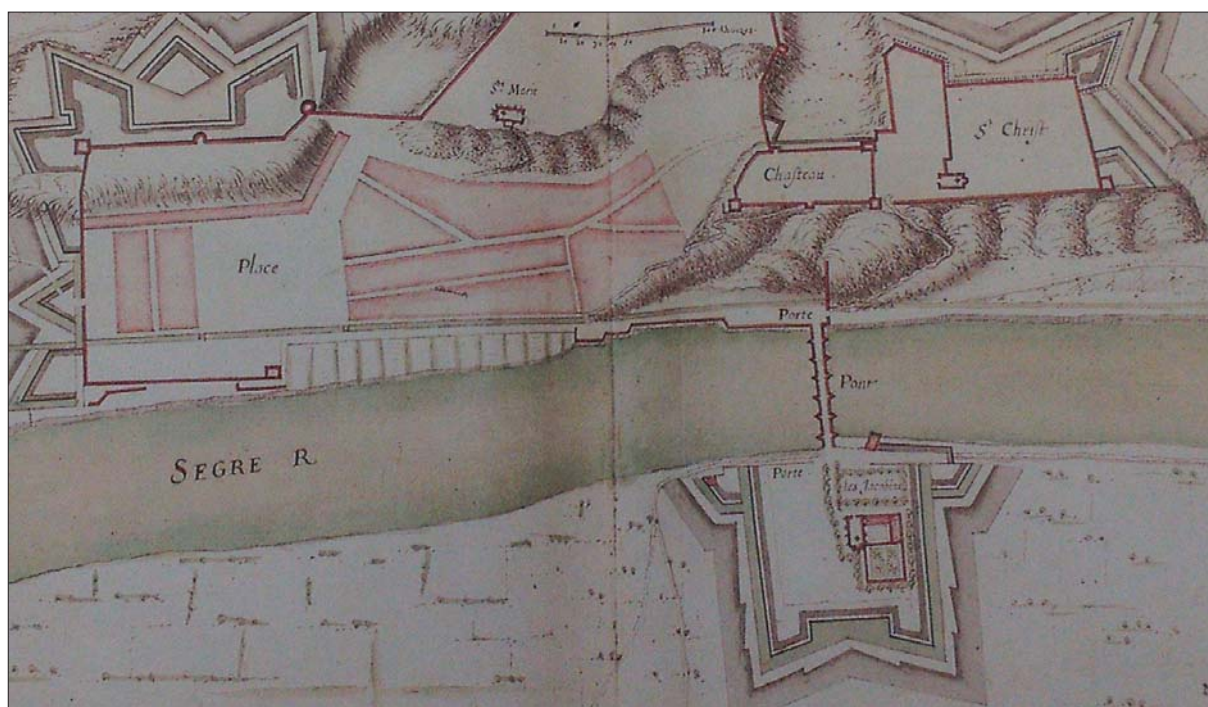

Figura 5. *Plan de la ville, chasteav et citadelle de Balaguer, Catalogne, Sébastien de Pontault, 1648, arxiu Médiathèque de Perpinyà, Res 424, p. 36. Atles de les viles, ciutats i territoris de Lleida, Demarcació de Lleida del Col·legi d'Arquitectes de Catalunya i Diputació de Lleida, p. 68, 2001.*

feu el cavaller de Beaulieu de la ciutat de Balaguer, datat al 1676 –que recrea, però, la ciutat presa l'any 1645–,¹² es dibuixa clarament la porta d'accés al costat est del castell, damunt del riu: hi ha dos accessos, un a través d'una rampa que puja des dels carrers inferiors de la ciutat i que està protegit per la torre sud-est; i l'altre que puja des del riu Segre pel costat est, i que està protegit per una muralla que uniria el pany de muralla del castell amb el riu Segre.

De moment, més o menys a l'indret on s'ubicaria la porta, hem començat a excavar el que interpretem com una galeria soterrada, que té orientació en direcció al riu, i un pou que relacionem amb tots els moviments de terra i reformes que es fan en aquest espai i que són posteriors a tots els nivells d'enderroc medievals. En aquests nivells, hi ha aparegut un frag-

ment de pipa de caolí i un ardit de Ferran VI (1755) que permeten ubicar –com a mínim– la utilització d'aquesta galeria durant el segle XVIII i, per tant, sembla possible poder-la relacionar amb la Guerra de Successió a inicis segle XVIII. Es podria tractar, doncs, de nivells arqueològics que vincularien totes aquestes construccions a l'accés original del castell que estaria en funcionament fins al 1905, quan es degué obrir a la porta nord, potser per facilitar les obres de construcció dels dipòsits d'aigua potable.

Si bé fins ara tot eren insinuacions, l'excavació arqueològica, però també la recerca documental engegada, ens han obert noves vies de treball i ens han permès desmitificar falses consideracions tradicionalment proposades quant a l'arquitectura i la història del castell. D'una banda, el canvi d'ubicació de la porta

12. Balaguer, Catalogne, prise le 19 octobre 1645, Beaulieu - Nicolas COHIN (grav.), París, 1676, Arxiu ICC, núm. 53. P-VII-1-2190 (22-4-12). *Atles de les viles, ciutats i territoris de Lleida*, Demarcació de Lleida del Col·legi d'Arquitectes de Catalunya i Diputació de Lleida, p. 70, 2001.

Figura 6. Balaguier, Catalogne, prise le 19 octobre 1645, Beaulieu - Nicolas COHIN (grav.), Paris, 1676. Fons d'art de la Paeria de Balaguer, núm. d'inventari MN 2338.

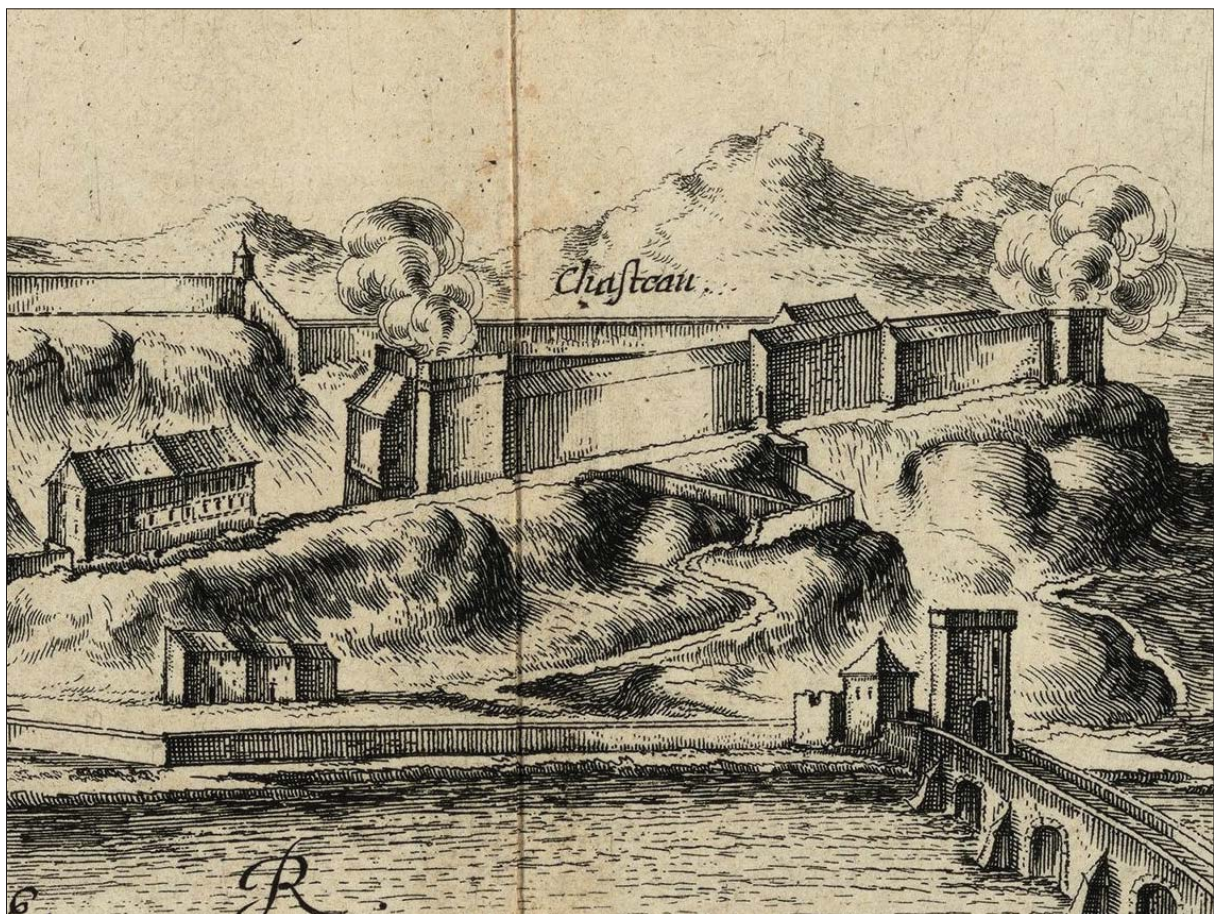

Figura 7. Balaguier, Catalogne, prise le 19 octobre 1645, Beaulieu - Nicolas COHIN (grav.), Paris, 1676. Fons d'art de la Paeria de Balaguer, núm. d'inventari MN 2338.

original, que en realitat se situaria a l'est del recinte emmurallat i a la qual s'accediria des de dos accessos: un des de la ciutat i l'altre des d'una rampa per la banda del pont. Aquesta nova ubicació de la porta medieval, tan propera a la gran cambra, també permet reafirmar el paper d'aquesta estança com un espai semi-públic, destinat a ser un espai propagandístic del poder i, per tant, possiblement destinat a les audiències, d'aquí l'exclusivitat i el luxe que les malmeses restes arqueològiques deixen entreveure.

D'altra banda, posem de manifest que la data del 1413 tradicionalment atribuïda a la fi del Castell Formós, en realitat suposa la fi del Comtat d'Urgell, però no de la seva residència principal. La descripció de Bofarull del saqueig del castell per part de la tropa segurament no devia ser tan destructiva com sempre s'havia volgut creure, o, si més no, no devia afectar totes les zones del palau, i aquest deuria continuar funcionant com a tal, almenys durant un cert temps. El que sí que han posat clarament en evidència les intervencions arqueològiques dels últims anys és que el castell mai no perdrà la concepció militar per la qual va ser construït durant el segle IX i que, en aquest sentit, continuarà sent ocupat fins ben entrat el segle XVIII, i també en època moderna esdevindrà un element important de defensa de la ciutat.

Tot plegat ens ha obligat a replantejar algunes de les línies de treball que ens havíem marcat a l'inici del nostre projecte i també a redefinir les zones d'intervenció per als propers anys. Els canvis en els projectes d'intervenció marcats a priori són indicatius que la recerca avança i, tot i que encara són molts els interrogants al voltant del Castell Formós, a poc a poc l'arqueologia els va desvetllant.

A aquesta recerca hi hem d'afegir la reobertura al públic de les restes arqueològiques, com un dels objectius immediats fixats des de la Paeria i el Museu de la Noguera, entenent que el retorn social sempre és el fi de la nostra feina. El Castell Formós obre, doncs, la porta.

Bibliografia

- ALÒS, Carme; BRUSAU, Carme; ESCUDER, Javier; SOLANES, Eva; SUBIRADA, Mireia. «El Castell Formós de Balaguer: un palau andalusí? Darreres descobertes». *Primeres Jornades d'arqueologia i paleontologia de Ponent*. Balaguer – Lleida: Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, Diputació de Lleida, Institut d'Estudis Ilerdencs, Institut Català de Paleontologia, 2015.
- BOFARULL I MARCARÓ, Próspero. *Historia de los Condes de Urgel, escrita por D. Diego de Monfar y Sors*. Barcelona, 1853, 2 volums.
- GIMÉNEZ SOLER, Andrés. «Don Jaime de Aragón. último conde de Urgel». *Memorias de la Real Academia De Buenas Letras de Barcelona*, [en línia], 1901, vol. 7, p. 125-147.
- GIRALT BALAGUERÓ, Josep. «Castell Formós (o de Balaguer)». *Catalunya Romànica*. Vol. 17. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, La Noguera, 1994.
- PADILLA, José Ignacio; GIRALT, Josep; VILA, Josep Maria. «Pavimentos y revestimientos murales en el nordeste peninsular. Siglos XIII-XV. Los azulejos y alicatados del Castell Formós de Balaguer». *La céramique médiévale en Méditerranée*. Actes du 6e congrès, Aix-en-Provence, 1997, p. 627-640.
- POU I MARTÍ, Josep Maria. *Història de la ciutat de Balaguer*. Manresa: Impremta i enquadernació de sant Josep, 1913.
- VARIS AUTORS. *Atles de les viles, ciutats i territoris de Lleida*. Lleida: Demarcació de Lleida del Col·legi d'Arquitectes de Catalunya i Diputació de Lleida, 2001.
- VARIS AUTORS. *O rei o res. La fi del Comtat d'Urgell*. Balaguer: Museu de la Noguera, 2016.
- VELASCO GONZÁLEZ, Alberto; FITÉ LLEVOT, Francesc. «Els comtes d'Urgell promotors artístics» *O rei o res. La fi del Comtat d'Urgell*. Balaguer: Museu de la Noguera, 2016.